

Ola I. Breivega:

Reformasjonen i Norge

Foredrag 26.01.23 på Caritas-kaféen i St. Olav kirke i Tønsberg

Jeg er blitt bedt om å si noen ord om den lutherske reformasjonen i Norge. Det er et stort tema. Og et tema som ikke kan behandles som en enkeltstående tildragelse i 1536—1537. Vi må se på forspillet, som har sin bakgrunn både i hendelser på kontinentet og i Norges svekkelse fra 1300-tallet av. Først deretter kan vi ta for oss reformasjonens forløp i Norge. Og vi kan ikke helt forlate reformasjonen uten å ha sett på dens følger.

Som en vennlig gest har jeg bestemt meg for å snakke på sidemålet mitt her i dag i håp om at det vil lette forståelsen for dem av dere som ikke er helt stødige i nynorsk.

Olav den helliges martyrdød på Stiklestad i 1030 gjorde ikke med ett slag alle nordmenn til fromme kristne. Det skjedde selvfølgelig gradvis, og ikke alle ble vel så veldig fromme heller. Det bør ikke overraske noen. Å være døpt og høre messen innebar ikke nødvendigvis at alle hedenske forestillinger forsvant ut av sinnet på folk på et blunk. Men fra 1200-tallet av kan vi nok si at de som bodde her i landet, var et katolsk folk så langt det med rimelighet kunne forventes. Her var iallfall ingen kjettere, så inkvisisjonen hadde ingen grunn til å komme opp til oss for å granske kirkefremmede lærer, og gjorde det da heller aldri. Jeg har heller ikke funnet dokumentasjon på at det ble drevet avlatshandel her i landet. Avlatshandelen for de døde i skjærsilden var jo bakgrunnen for Martin Luthers berømte 95 teser i 1517. Men moderne forskere stiller seg mer enn skeptiske til at tesene noen gang ble oppslått på Slottskirkens dør i Wittenberg, verken av Luther selv eller av noen andre. Men at Luther sendte dem til erkebiskop Albrecht av Mainz sammen med en anmodning om disputas om avlatshandelen, det står fast.

Tilbake til Norge. Svartedauden, den store byllepesten som spredte seg fra Bjørgvin/Bergen i 1349, gikk hardt ut over Kirkens tjenere, men ikke over folkets hengivenhet til dem. Et eksempel fra erkebispesetet i Nidaros/Trondheim kan antyde omfanget av prestatapet: Tjue år etter at pesten hadde rast fra seg, var bare 30 av de 400 prestene i erkestiftet i live, de andre var døde etter trofast å ha gitt de pestsyke og døende Kirkens trøst med ord og sakramenter. En slik oppofrelse var sjelden blant prestene på kontinentet og i England; der søkte presteskaper snarere tilflukt i klostre og slott fremfor å tjene sine arme landsmenn. De norske prestene var folkets sønner.

Men det var først i 1536--1537 at den virkelige ulykken, eller rettere sagt de virkelige ulykkene, rammet Norge: Kirken ble tvunget bort fra folket og landet med dansk militærmakt, det norske riksrådet, den siste rest av norsk selvstyre, ble oppløst, og det norske skriftmålet gikk av bruk som samfunnsbærende språk. I sum innebar dette at Norge opphørte å være et selvstendig rike og ble heretter av danskene og resten av verden oppfattet som et landskap under Danmark og behandlet deretter. Det som hadde begynt i 1380 som en personalunion, da vi fikk felles konge med Danmark etter at den norske kongeslekten var utdødd på mannssiden, var fullbrakt.

De to første ulykkene, tapet av Den katolske kirkes nærvær i landet og riksrådets oppløsning, var det danskene som påførte oss.

Den tredje, tapet av det norske skriftspråket som bærebjelke for en selvstendig norsk kultur, var vi selv opphav til. Mens reformasjonen i andre land førte til økt bruk av folkemålet i skrift, Luther selv bidro jo sterkt til det, førte reformasjonen hos oss til å befeste danskens hegemoni.

1

Fra og med 1400-tallet var situasjonen den at bare erkebiskopens kanselli i Nidaros skrev på norsk når det ikke benyttet latin. Alle andre instanser i landet holdt seg allerede til dansken, og det av fri vilje, ser det ut til. Men bortsett fra danske og andre utenlandske embetsmenn og offiserer samt danske lykkejegere som hadde giftet seg inn i de norske adelssektene, snakket folk her i landet sine norske dialekter, som det på den tiden var rundt 400 av, sier filologene. Og folket, det besto ifølge demografene av i høyden 200 000 forhutlede sjeler; noen fagfolk setter faktisk innbyggertallet så lavt som til 150 000.

Dansk ble værende enerådende offisielt skriftspråk i Norge gjennom hele unionstiden med Danmark, det vil si fra 1380 til 1814, om vi et øyeblikk glemmer erkebisp Olav Engelbrektsson. I 1814 ble Danmark tvunget til å avstå Norge til Sverige fordi danskekongen hadde vært alliert med Napoleon. Det hadde han hatt gode grunner til: Britene hadde bombardert København i brann og ranet den dansk-norske krigsflåten. Nå hadde den franske keiseren gått på sitt avgjørende nederlag ved Waterloo (som de sier i Waterloo), og en av hans marskalker, Jean-Baptiste Bernadotte, ble valgt til tronfølger i Sverige, slik de seirende maktene hadde lovet ham og svenskene hadde gått med på, siden de ikke hadde noen heimeavla kronprins. Og hvordan skulle han takke for gaven? Jo, ved å sette sine styrker inn i sluttkampen mot keiser Napoleon, sin tidligere øverstkommanderende. Det er underlig å tenke på at stamfaren til det nåværende svenske kongehus faktisk var en fransk høyforræder. Svensk ble aldri offisielt skriftspråk i Norge i unionstiden fram til 1905, og var heller ikke et språk Karl Johan gjerne tok i sin munn; han lærte det aldri og forble fransk i ord og fakter like til sin død. Og i Norge fortsatte dansken utfordret å være rikets offisielle språk helt til 1884, gjerne under dekknavnet «modersmålet». Da gjorde Stortinget et vedtak som fremdeles er mislikt av noen: Det som da gikk under betegnelsen «det norske Folkesprog» (det vi i dag kaller nynorsk) skulle likestilles med «det almindelige Skrift- og Bogsprog» (det som på den tid altså var dansk og som vi i dag kaller bokmål).

2

Så til riksrådet, som altså utøvde den siste rest av norsk selvstendighet og besto av geistlige og verdslige stormenn. De geistlige var de katolske biskopene, det vil si erkebispene selv i Nidaros og de fire andre bispene i Norge (som satt i Oslo, på Hamar, i Stavanger og i Bergen) samt de til sammen seks biskopene som residerte på henholdsvis Færøyene, Island (der var det to) Grønland, Shetland og Orknøyene. Færøyene og Grønland er i dag nær knyttet til Danmark, Island er blitt selvstendig, og Shetland og Orknøyene har gjort skotter av seg.

I 1537 satt Olav Engelbrektsson på erkebispstolen i Nidaros. Han var født i det vi kan kalle en lavadelig familie i det nåværende Nordland og var utdannet ved Universitetet i Rostock. Han var nå i embets medfør formann i riksrådet og kjempet iherdig for norske interesser, herunder det katolske nærvær i Norge. Det gjorde at han med god grunn følte seg truet av de pågående danskene, og det var også grunnen til at han anla festningen Steinviksholm slott innerst i en sidearm av Trondheimsfjorden.

Det norske riksrådet hadde hatt et ord med i laget når det skulle velges ny konge i Danmark-Norge i tiden etter 1380. I 1533 innkalte erkebiskop Olav riksrådet til møte i fiskeværet Bud på Fræna i Romsdal. Det vesle stedet var under møtet de facto Norges hovedstad. Alle tidligere møter var blitt holdt i Oslo og Bergen, som skiftet på være hovedstad, alt etter maktforholdene i landet. Foranledningen var at kong Fredrik 1 var død, og at riksrådet skulle formulere krav i forbindelse med at det skulle velges ny konge, en såkalt håndfestning. En annen viktig sak på møtet var den lutherske læres foruroligende framgang i nabolandene og på kontinentet.

Dette siste utspillet fra riksrådet fikk ingen varige konsekvenser. I stedet ble som sagt rådet nedlagt av kong Christian III allerede i 1536 som ledd i hans planer om å innføre den lutherske reformasjonen i Norge og styrke sitt grep om riket. De geistlige riksrådsmedlemmene, altså de katolske biskopene, ble avsatt, og de verdslige stormennene i rådet maktet ikke å stå kongen imot. Da slaget var tapt i Norge, søkte de om å få bli med i det danske riksrådet for å kunne forsvare norske interesser der, men det ble kontant avvist.

Som allerede sagt: Den siste rest av norsk selvstendighet var nå borte.

Dermed har vi gjort summarisk rede for bakgrunnen og kan endelig ta fatt på reformasjonen.

3

Danskene som skulle innføre Luthers reformasjon i Norge, møtte et fullstendig uforberedt folk. Det var ingen begeistring å spore. Det fantes riktig nok en del sympatisører, vi vet ikke hvor mange, blant de tyske handelsmennene på Bryggen i Bergen, de såkalte garpene, og kanskje noen vaskeekte bergensere også, jeg vet ikke. Det fortelles dessuten om en viss velvilje for lutherdommen blant handelsfolk i Finnmark. Danskekongen skaffet seg etter hvert en del norske reformasjonstilhengere ved å la dem overta tidligere kirke- og klostergoods som han hadde konfiskert. Den katolske kirke i Norge hadde jo vært landets desidert største jordeier, så det var mye å ta av og fordele.

Den drivende kraften bak reformasjonen i Norge som i Danmark var kong Christian III. Han hadde vært til stede på riksdagen i Worms i 1521, der Martin Luther sto tiltalt som teologisk avvikler, altså kjetter, etter at han var blitt lyst i bann av pave Leo X i januar samme år. Hans 95 teser hadde ikke falt i god jord i Roma. Christian III hadde tatt sine første reformatoriske grep allerede i 1525, da han ervervet to len i Sønderjylland og innførte lutherske nyheter der. Både før og etter at han ble konge, korresponderte han med Luther og støttet reformatoren økonomisk og med gaver, blant annet til Luthers praktiske geni av en kone, Katharina von Bora. Henne hadde Luther hjulpet med å rømme fra klosteret hun var innsatt i, sammen med elleve medsøstre i cistercienserordenen, for så å gifte seg med henne – ikke

med den største begeistring i begynnelsen, riktig nok: Han elsket sitt sølibat. Men ekteskapet gikk seg til både praktisk og seksuelt. «To ganger i uken skader verken mann eller kone», skal reformatoren ha sagt. De fikk i ganske rask rekkefølge seks barn, og Katharina måtte dessuten lide seg gjennom flere spontanaborter.

I Norge var erkebiskop Olav Engelbrektsson den eneste som prøvde seg med våpenmakt mot reformatorene. Men de små og utrente styrkene hans hadde lite å stille opp med mot kong Christians erfarne tropper som nå raskt nærmet seg Nidaros. I desperasjon appellerte han til den tysk-romerske keiser, Karl V, en svoren motstander av Luther og alt hans vesen. Og keiseren lovet å sende en stor styrke som skulle seile inn Trondheimsfjorden og komme erkebiskop Olav til unnsetning. Men noen keiserlig flåte kom aldri. Erkebiskop Olav appellerte også til greven av Pfalz, en stat beliggende på begge sider av Rhinens nedre løp. Og Pfalz-greven svarte som keiseren at han skulle hjelpe. Og i motsetning til keiseren gjorde han faktisk alvor av det. Han sendte en krigsflåte helt inn til Steinviksholm slott. Det var modig gjort, ja, nærmest dumdrstig. For Trondheimsfjorden har som fjorder flest bare en åpning til havet, og den kan lett tettes igjen av en fiendtlig styrke. Så Pfalz-grevens krigsskip måtte komme seg ut igjen fortere enn svint. Allerede 1. april 1537 stevnet den ut mot åpent hav med erkebiskop Olav om bord på ett av krigsskipene og seksti av hans beste menn fordelt på dette og andre skip. Med seg brakte han blant annet erkebispedømmets arkiv. Det er senere blitt kjøpt hjem til Norge og er i dag en viktig kilde til norsk middelalderhistorie.

Straks Pfalz-flåten var ute av Trondheimsfjorden, satte den kursen mot en by i Brabant i Nederlandene (det nåværende Belgia) som jeg ikke er helt sikkert på hvordan man uttaler navnet på; det er flamsk og skrives Lier. Og der, i et brabantisk kloster, døde erkebisp Olav tidlig året etter og fikk en ærefull katolsk begravelse. Om dødsårsaken vet jeg ingenting; skulle jeg gjette, måtte det bli at han døde av sorg.

Hva skulle katolske nordmenn gjøre nå? Deres kirkehøvding var død i fremmed land, de andre katolske bispene var avsatt og jaget fra landet, og danskekongen Christian III hadde landet i sitt jerngrep.

I begynnelsen gjorde de stort sett ingenting. De så ingen grunn til å aksjonere, for danskene gikk fram med den ytterste list og lempe. Noen steder var de så forsiktige at folk knapt merket at det var skjedd noe trosskifte, sier faktisk noen av mine kilder. Men det varte ikke lenge. Omslaget kom på midten av 1500-tallet. Da ble forskjellene mellom gammel og ny tro med ett klarere. Det strømmet på med prester fra Danmark som var tydelig lutherske i sin gjerning og utydelig danske i sin tale. Det var noe nytt. De norske katolske prestene som, etter avtale med makthaverne, var blitt sittende i sine embeter, nå som angivelige lutheranere, var blitt så gamle og skrøpelige at de måtte erstattes. Christian III's danske bibel ble kirkebibel i Norge. Den sakramentale katolske messen forsvant og ble erstattet av langdryge lutherske prekener, vievannet ved inngangen til kirken var der ikke lenger, det steg ingen røkelse opp fra alteret, korsveien ble forbudt å gå. Man trengte ikke den ringeste teologiske skolering for å forstå at noe alvorlig var skjedd. Da først reagerte folket.

I mange fjellbygder på Vestlandet slo folk i hjel de lutherske prestene. Flere steder nektet bøndene å betale tiende (kirkeskatt) dersom det ikke atter ble holdt messe «på gammalt vis».

Kirker og prestegårder ble stående til nedfalls. Nyfødte ble ikke båret til dåp i kirken. Praktiserte folk hjemmedåp i stedet, kanskje? Jeg vet ikke, jeg bare spør. Men enhver katolikk, ja, ethvert menneske, kan jo døpe i nødsfall. Men visste norske bønder det på 1500-tallet? Unge forelskede par lot være å gifte seg kirkelig. Jeg lurer på hva de gjorde i stedet. De hoppet neppe til sengs sånn uten videre. Ekteskapets sakrament er det jo brudefolkene selv som gir hverandre, med presten som Kirkens vitne. Men jeg spør igjen: Visste folk det på 1500-tallet? Presten ble heller ikke budsendt når noen lå for døden. Folk gjemte unna kalker, patener og missaler på hemmelige steder. Det var glissent i kirkebenkene når den lutherske bispen, kalt superintendent, kom på visitas. Nede på Sørlandet hadde myndighetene fjernet de 14 bildene i kirken som viste Herrens lidelsesvei til Golgata. Menigheten erstattet dem med like mange steiner og gikk i hemmelighet korsveien utendørs ved dem i påskefasten. En luthersk sogneprest klaget over at folk bad til Gud om at den gamle troen og pavelærdommen måtte komme tilbake. Borte ved svenskegrensen fikk en mann en klekkelig bot for å ha langet ut mot prekenen den lutherske sognepresten hadde holdt. To bønder fra Sandar ble brent på bålet for å ha oppfordret sambygdingene sine til å minnes Jomfru Maria på lørdagene, slik skikken hadde vært. Det er en alvorlig forsømmelse, mener jeg, at vi katolikker i Norge i dag, ikke ærer dem som de martyrer de vitterlig var. En kvinne ble dømt til hudstrykning, det vil pisking til huden faller av, for å ha fortalt om Maria-visjonene hun hadde hatt. Hun også fortjener vel vår venerasjon? Til stavkirken i Røldal med det undergjørende krusifikset valfartet folk til langt ut på 1800-tallet. Pilegrimsferdene til den hellige Olavs grav i Nidarosdomen fortsatte ikke fullt så lenge, for danskene satte allerede på 1500-tallet en stopper for det ved å gjenbegrave ham på hemmelig sted i dommen – ingen skulle vite hvor Norges evige konge har sin grav.

Denne listen over folkelig norsk motstand og dansk-lutherske motreaksjoner kan passende avrundes med å minnes de norske kvinner og menn som rodde, ja, rodde, i småbåter til de spanske Nederlandene for å oppfylle sin påskeplikt, dvs. skrifte og motta den hellige kommunion.

Alt dette var jo folkelige reaksjoner. Hva gjorde så den katolske eliten i landet, de teologisk skolerte, prestene, for å motarbeide reformasjonen og hjelpe dem som motsatte seg den? I begynnelsen svært lite, akkurat som lekfolket. Som vi alt har hørt, ble mange av dem sittende i sine embeter etter reformasjonen. Først i siste halvdel av 1500-tallet oppsto en hemmelig prestemotstand mot lutherdommen. Denne undergrunnsbevegelsen, om man i det hele tatt kan kalle den en bevegelse, omfattet ikke mange og hadde som hovedoppgave å betjene norske katolikker som ikke ville gi avkall på sin tro. De holdt messer og hørte skriftemål og hjalp ellers til med råd og dåd, må vi tro. De polemiserte ikke offentlig mot lutherdommen. Dette var ingen motreformasjon med brask og bram. Det ville jo ha vært ensbetydende med at de avslørte seg selv. Men det gjorde de allikevel.

De tre brødrene Hjort må nevnes her. De var sønner av Rasmus Hjort, rektor på katedralskolen i Oslo. Den fremste av dem var Christopher Rasmussøn Hjort, sogneprest til Aker og slottprest på Akershus, en annen var Jacob, sogneprest til Onsøy i gamle Østfold og dessuten prost, og en tredje var Evert, sogneprest til Stange ved Hamar og dertil prost han òg. To til var med: Herman Hanssøn Ring, sogneprest til Nes på Hedmarken og prost, og Jens

Olufssøn Pharo, sogneprest til Tune i gamle Østfold og prost. Høytstående lutherske geistlige alle sammen, ser vi, men i sitt hjerte var de katolikker og i hemmelighet viet til katolske prester etter studier i utlandet, blant annet ved jesuittkollegiet i Braunsberg i det daværende Øst-Preussen, nå Braniewo i Polen.

Mest på grunn av Jacobs uforsiktighet i sin korrespondanse og sitt innehav av illegale skrifter ble alle fem avslørt og stevnet for retten i forbindelse med herredagen (en stormannsforsamling) i Skien i august 1613. Da hadde Jacob lenge kjent jorden brenne under føttene på seg og var allerede stukket av til Tyskland. Saken ble ført på Gjerpen prestegård, og dommen var knusende for alle unntatt Evert, som ble blankt frifunnet: Tap av retten til å inneha noe som helst embete i skole og kirke, evig utvisning fra Danmark-Norge, inndragning av all formue, tap av arverett og alle borgerlige rettigheter. Skulle de våge å vise seg i hjemlandet eller Danmark, ville trusselen om dødsstraff henge over hodet på dem. Etter 1624 hang den trusselen faktisk over alle katolikker som oppholdt seg i Norge uten dispensasjon, slik Christian IV hadde bestemt. Bortsett fra en liten episode som utspant seg i 1627 i Larvik og på Sem prestegård, var motreformasjonen nå slutt i Norge. Da hadde også vårt lærde og heltemodige bysbarn pater Laurentius Nilsson, Klosterlasse, ligget død i Vilnius i fem år. Og det var ikke i Norge han hadde gjort sin dristige innsats, men i Sverige og litt i Danmark. Men vår menighet gjorde med rette stor stas på ham i fjor på 400-årsdagen for hans død.

Da trettiårskrigen endte i 1648, var grensene mellom katolske og protestantiske områder i Europa sementert etter prinsippet «cuius regio eius religio». Det vil si at innbyggerne skulle ha samme tro som han som regjerte over dem. Det prinsippet gjaldt til gagns i Danmark-Norge.

Så har årene gått. Hva er igjen av den statlig-lutherske motstanden mot Den katolske kirke i Norge?

Statens grep om folkets tro løsnet litt med dissenterloven av 1845. Den ga kristne som ikke tilhørte statskirken, delvis religionsfrihet i Norge. To kirkesamfunn hadde allerede før loven ble vedtatt, fått denne friheten, nemlig Vennesen samfunn (kvekerne) og Den katolske kirke. Det skjedde i henholdsvis 1842 og 1843. Men vilkårene var strenge: Kirken kunne for eksempel ikke ta imot konvertitter i Norge og kun betjene utenlandske katolikker bosatt i Norge og nordmenn som hadde konvertert i utlandet og siden vendt hjem. Katolske munk og nonner fikk ikke slippe inn i riket. Men sekularprester og katolske lekfolk ble tålt. Katolikker var altså ikke lenger *personae non gratae* i Norge. Dette ble synlig i landskapet, for nå kunne Kirken bygge sine egne gudshus. Noen av byggeprosjektene ble støttet økonomisk av paven og den svensk-norske dronning Josefine, som var katolikk.

Så gikk det nesten 50 år uten at situasjonen forandret seg nevneverdig. Men i 1897 fikk også katolske munk og nonner fritt leide og kunne virke i Norge, med ett unntak: Jesuitter skulle fremdeles ikke tåles. Det unntaket hadde nok en sambygding av meg, professor dr.theol. Andreas Brandrud, bidratt til to år tidligere med sin bok *Klosterlasse: et bidrag til den jesuitiske popagandas historie i Norden*. Boken inneholder en opprømsing av angivelige bevis på jesuittenes ukristelighet, falskheter og forkastelige moral-lære. Så de fikk vente helt til 1956

før Stortinget lot dem slippe inn i kongeriket. Stortinget var under sterkt press, for uten et slikt vedtak kunne ikke Norge slutte seg til Den europeiske menneskerettighetserklæringen. Men det skjedde -- etter et rabalder av en debatt både i pressen og på Stortinget. Tidligere stortingspresident Carl Joachim Hambro, Høyres store og plasskrevende leder frådte av raseri, og skjelte ut den lutherske teologiprofessor Einar Molland, som hadde skrevet en betenkning for myndighetene der han anbefalte å åpne rikets porter for Ignatius Loyolas sønner. Hans hovedbegrunnelse var hensynet til trosfriheten, ikke sympati med Jesu Selskap.

I 2019 falt en lagmannsrettsdom over visse høyst tvilsomme sider ved Kirkens medlemsregistrering. Kirken ble idømt en klekkelig bot som nok vil avskrekke våre ledere fra å gjøre noe lignende i framtiden. Ingen katolikk ble dømt, og hele saken er nå historie.

Det som imidlertid ikke er historie, er at norsk rett ikke godtar Kirkens selvforståelse. Som går ut på at er du katolikk i f.eks. Polen, USA, Frankrike eller noe annet land, så er du fremdeles det om du flytter til Norge eller reiser hit som turist. Du trenger ikke «melde deg inn» i Kirken i Norge for å være fullverdig medlem av Kirken her. Men staten krever at du fyller ut et skjema for å være statsstøtteutløsende. Innmeldt ble du da du ble døpt inn Kirken som barn eller konverterte til den senere, uansett hvor det skjedde. Eller sagt med et tysk sitat jeg kom over i en uvanlig velinformert norsk lærebok i kristendomskunnskap for noen år siden: *Überall bist du zu Hause*. Det er vakkert sagt og betyr ganske enkelt at er du katolikk, står enhver katolsk kirke på denne jord åpen for deg som ditt åndelige hjem.

Vi nærmer oss slutten på dette foredraget, og noen tenker vel i sitt stille sinn: Nå har denne mannen holdt på i en drøy time uten å si et eneste vennlig ord om reformasjonens følger i Norge. Har han virkelig ikke noe slikt på lager? Jo, det har han. Nemlig at vi er lutheranerne stor takk skyldig for alle de gamle salmene deres som vi har tatt inn i våre egne salmebøker *Lov Herren* og *Adoremus*. De utgjør en felles skatt vi kan glede oss over sammen. Men, ja, det er et men: I en tid som vår, der så mangt markedsføres under etiketten «luthersk», er nok disse salmene aller viktigst for tradisjonelle lutheranere som ønsker å bli påmint om klassisk kristen tro i sin salmesang.